

Dorte Kousholt

Familieliv fra et børneperspektiv. Fællesskaber i børns liv

Abstract

Artiklen bidrager med et teoretisk perspektiv på familien som social praksis belyst ud fra børnenes liv. Artiklen trækker på eksempler fra et forskningsprojekt hvor 5-årige børns hverdagsliv på tværs af daginstitution og hjem er fulgt over en periode på 1½ år.

Familiens praksis analyseres ud fra konflikter og dilemmaer i børn og forældres samarbejde om at få en fælles hverdag til at fungere. Artiklen præsenterer et decentreret perspektiv på familien som en del af sociale praksisstrukturer og viser hvordan børnenes hverdag i daginstitutionen får betydning for familiens liv. Der rettes her fokus mod børnefællesskabernes betydning for børnenes deltagelsesmuligheder i daginstitutionen og for organiseringen af familiens liv.

Problemstilling og forskningsdesign

Denne artikel er en lettere redigeret version af mit forsvar for afhandlingen "Familieliv fra et børneperspektiv. Fællesskaber i børns liv". Forsvaret fandt sted den 31. august 2007 på Roskilde Universitetscenter.

Jeg tager i artiklen udgangspunkt i en nysgerrighed i forhold til, hvordan familien træder frem, hvis man tager udgangspunkt i *børnenes hverdagsliv*. Jeg er således både optaget af familiens betydning i børns liv og hvilke betydninger børnenes hverdag får for organiseringen af familiens liv. Børneliv (for børn omkring

5 år) er i dag sammensat af en hverdag i daginstitution og en hverdag i familien og leves i den forstand på tværs af steder. Afhandlingens titel "Familieliv fra et børneperspektiv" kan dermed i første omgang siges at henvise til et fokus på *familieliv set i relation til børns hverdagsliv på tværs af daginstitution og hjem*. Dette fokus konkretiseres i to gensidigt konstituerende betydningsforhold:

Hvordan børnenes hverdagsliv på tværs af daginstitution og hjem har betydning for deres familieliv? Samt hvordan familien har betydning for børnenes liv i daginstitution?

Hvordan familiens fælles hverdag organiseres i forhold til og omkring børnenes deltagelse? Samt hvordan organiseringen af familiens fælles hverdag har betydning for børnene?

Det er forskningsspørgsmål, som retter fokus mod at forbinde diskussioner om familieliv med børns konkrete hverdagsliv, samt se på tværs af steder i børns liv.

Det forskningsprojekt, som afhandlingen er skrevet på baggrund af, har været en del af et kollektivt praksisforskningsprojekt omkring at udvikle viden om samarbejde mellem forældre og daginstitution (beskrives i Kousholt 2006, kap. 2, samt Højholt 2005).

I forskningsprojektet fulgte jeg børns hverdagsliv i 1½ år på tværs af daginstitution og hjem gennem deltagende observationer og interview med børn og forældre og gennem deltagelse i diverse møder med forældre og personale. Det empiriske materiale i afhandlingen er blevet til ud fra etnografisk inspireret deltagende observation i en daginstitution i en dansk provinsby med fokus på de 4-6 årige børn og interview med 13 børn om familieliv. På baggrund af mit kendskab til børnene i børnehaven udvalgte jeg 6 børn, som jeg rettede særligt fokus på. Jeg interviewede deres forældre om familiens dagligdag og gennemførte, hvad jeg har kaldt *døgnobservationer*: Det vil sige, jeg fulgte hvert af de seks børn gennem et døgn fra formiddag til formiddag. Det foregik konkret på den måde, at jeg var sammen med barnet i børnehaven, fulgtes med barnet hjem og tilbragte aftenen og natten hos familien og fulgte med barnet over i børnehaven igen næste morgen.

Forskningsdesignet er bygget op omkring forskellige metoder og dermed forskellige former for dataproduktion. De forskellige metoder har givet forskellige indblik og indsigter i børn og forældres liv – forskellig viden som igennem analyserne har suppleret, nuanceret og udfordret hinanden. Afhandlingens vidensbegreb trækker på en praksisfilosofi, som den kan findes hos fx Uffe Juul Jensen (fx 1986, 2001), og betoner viden som knyttet til handling. Jeg tager altså det udgangspunkt, at *forskerens forståelse af verden udvikles gennem deltagelse i praksis*.

Forskningsdesignet er udviklet ud fra en ide om at skabe viden gennem deltagelse i børns og familiers hverdagsliv, og med det formål at få *kendskab til konkret børneliv* ved at tage del i og leve med i børns engagementer på tværs af steder i deres liv. Afhandlingens titel kan dermed i anden omgang siges at henvise til et bestemt *forskningsdesign*: Det er børnenes engagementer og bevægelser, der har været styrende for min nysgerrighed og udforskning

og for metodiske valg undervejs. Det er dem, jeg helt konkret har fulgtes med rundt i børnehaven og i familiens hjem (de metodologiske og metodiske overvejelser udfoldes i Kousholt 2006, kap 2).

Forskningsmæssigt afsæt

Familieliv og børneliv er forbundet, men har alligevel forskningsmæssigt været opdelt i *forskellige* og ret *adskilte* forskningsfelter. I den ofte meget sociologisk orienterede familieforskning er vi blevet præsenteret for familien som en ret statisk, udefra beskuet, funktionel enhed for samfundets reproduktion, og børnene har været bemærkelsesværdigt fraværende som andet end objekter for forældrenes arbejde og omsorg (for kritikken heraf, se fx Andenæs 1995; Hartmann 1981; Leira 1993; Thorne & Yalom 1982; Thorne 1987). Den sociologisk og antropologisk inspirerede børneforskning har skærpet vores opmærksomhed på børns sociale liv med hinanden, og hvad børn skaber sammen (fx Christensen & James 2000; Corsaro 1985; Gulløv 1999; Mayall 1994; Strandell 1999). Men familien har været ret fraværende som en betydningsfuld kontekst i børns liv – det skyldes formodentlig, at man her har taget afsæt i kritikken af den klassiske udviklingspsykologis ensidige fokus på barnets udvikling isoleret i familien og set i forhold til det tidlige mor-barn samspil. I afhandlingen, såvel som i denne artikel, trækker jeg på forskningsmæssige bestræbelser på at *forbinde* perspektiver på børneliv og familieliv. (Bestræbelser som både familieforskere, børneforskere og udviklingspsykologer har bidraget til.) Ved på denne måde at tage afsæt *på tværs* af familieforskning og børneforskning stiller der sig nogle forskningsmæssige udfordringer:

Det handler på den ene side om at udvikle forståelse for familien *indefra* og *nedefra* som et betydningsfuldt socialt fællesskab og inddrage børnene som aktive subjekter. På den anden side handler det om at udvikle forståelse

for børns liv som det former sig på tværs af steder – altså at placere familien som *en del af børns liv* og se dens betydning i forhold til deres hverdagsliv som helhed.

Andreas og musebidderne

Ved at inddrage én af de seks familier, der har deltaget i forskningsprojektet, vil jeg illustrere nogle centrale analytiske pointer. De følgende diskussioner tager således udgangspunkt i nogle eksempler fra Andreas' og hans families hverdag.

Den familie, som jeg vil præsentere her, er 'almindelig' i den forstand, at der ikke er udpeget noget særligt eller problematisk ved de familier, der har deltaget i forskningsprojektet, der adskiller dem fra andre familier. Jeg har beskæftiget mig med, hvordan konflikter og vanskeligheder optræder i det 'almindelige', for at åbne muligheder for at bryde med absolutte adskillelser mellem dem, der har problemer og er særlige – problemfamilierne – og så os andre. Jeg vil i det følgende vise, hvordan det *særlige* og vanskelige for lige netop denne familie peger på *almene* udfordringer og dilemmaer i familiers liv.

Vi skal først møde Andreas, hans mor Rebekka og far Torben en hverdagsmorgen i december. Rebekka har varmet boller og lavet te og kaffe og sat frem på bordet. Torben sidder ved bordet og læser avis.

Andreas spiser sin bolle – det går meget langsomt. Rebekka siger flere gange til ham, at han skal spise. Andreas fjoller med sin mælk og sin te, han prøver at drikke af begge kopper på en gang (han har to kopper, en med te og en med mælk). "Det skal blandes", forklarer han henvendt til mig. Andreas vipper på stolen, "se jeg hænger fast, mine knæ er så store, at de hænger fast i jernstangen", fortæller han. (Andreas har sat sine knæ i spænd under bordet, så han ikke falder.) "Spis nu din mad, nu gider jeg ikke sige det mere", siger Rebekka irriteret. "Jamen, jeg skal lige fortælle far" ... prøver Andreas, "du skal ikke noget nu, du skal spise", skærer Rebekka igennem.

Andreas' lillebror på 1½ år står nu op og ham og Andreas tumler lidt rundt sammen. Andreas hjælper ham med at pakke sin kalendergave op. Bagefter sætter han sig over til bordet igen og spiser videre. Andreas foretager sig mange andre ting samtidig med, at han spiser, og det går meget langsomt med spisningen. Situationen fortsætter:

"Spis nu, jeg bliver sur", Rebekka er irriteret på ham, "ellers kommer du over ved spisebordet og sidde alene", truer Rebekka. "Jeg tager ni bidder", siger Andreas og begynder at tælle. "Ok, så ta' ni bidder", svarer Rebekka. Andreas er nu nået til bid nummer seks, Rebekka skynder på ham. Efter den første halve bolle er væk, rejser Andreas sig fra bordet. Da Rebekka opdager det, spørger hun: "Torben, har du givet ham lov til ikke at spise mere?" "Nej", siger Torben. Rebekka kommanderer Andreas tilbage til bordet, hun bliver mere og mere irriteret.

Andreas er nu nået til bid nummer ni, men det er nogle meget små bidder. Rebekka går over og hiver fat i hans arm, "nu gider jeg ikke mere" råber hun, "men jeg har taget ni bidder", indvender Andreas. "Ja, musebidder", siger Rebekka opgivende og hiver Andreas ud til badeværelset for at vaske ham.

Torben er undervejs optaget af sin avis og ringer flere gange til sin chef og til mekanikeren, der skal se på hans bil, som er gået i stykker. Rebekka er undervejs også optaget af mange andre ting, hun smører madpakker og rydder op.

Vi kunne kigge på denne situation – det kunne udmærket være et klip fra et TV-program om familieliv og børneopdragelse – og så kunne vi have nogle meninger om, at Rebekka ikke er empatisk nok eller konsekvent nok, og hvorfor gør hun ikke noget andet ... Eller vi kunne kigge på Andreas og få øje på, at han er trodsig eller ukoncentreret eller måske er han bare ikke sulten. Vi kunne så diskutere problemer i moderne forældres opdragelsesstil eller den nye børnekarakter. Men – som det nok er fremgået – er det ikke det, der er min hensigt her.

Her er pointen netop at *bevæge sig væk* fra forklaringer, der lukker vores forståelse inde i personer eller inde i familiens private rum. Forståelser der personaliserer og privatiserer vanskeligheder og konflikter i familiers liv. Pointen er at stille sig kritisk overfor hurtige og simplificerende domme og fordomme om, hvordan familier har det og gode råd til forældre om, hvad de skal gøre.

Familien som social praksis

Jeg vil i stedet kigge *rundt* om situationen og *ud fra* den andre steder hen. Jeg vil pege på familieliv som kompleks social praksis, som kontinuerligt genskabes gennem menneskers konkrete handlinger sammen. Endvidere vil jeg se på familiemedlemmernes forskellige og nogle gange konfliktende perspektiver på det, der foregår, og hvordan de kan ses som forankrede i et hverdagsliv på tværs af steder.

Inspireret af bl.a. Ole Dreier (1997) anlægges et *decentreret* perspektiv på familieliv. Det vil sige, at familien udforskes som *en del af* sociale praksisstrukturer og i forhold til hvordan den indgår i og får betydning i børn og forældres hverdagsliv, som altså også leves andre steder.

I afhandlingen konkretiseres det decentrede perspektiv yderligere i form af et børneperspektiv. Det er nysgerrigheden efter at se på familiens liv ud fra børnenes ståsted, der har været styrende for analyserne. Familien som social praksis analyseres *ud fra børnenes liv* – i samspil med den indsigt min deltagelse i børnenes hverdag har givet om, hvad der er betydningsfuldt for dem. Når familieliv udforskes *fra et børneperspektiv* betegner det på den ene side en særlig forskningsstrategi eller position i forskningsfeltet, der henter inspiration fra børneforskningens kritik af forskningens udbredte voksencentrisme og underkendelse af børns subjektivitet (fx Burman 1994; Thorne 1987). Samtidig knyttes begrebet om *børneperspektiv* til en subjektiv videnskabelig forståelse af, at menneskers liv må udforskes ud fra

deres eget perspektiv på det (Holzkamp 1985). Men det er vigtigt her, at pointere at subjektperspektiver (hvad enten det drejer sig om børn eller voksne) ikke kan forstås fyldestgørende som frit svævende meninger eller individuelle handlinger i sig selv, men er forankrede i en konkret livspraksis. Det er perspektiver på *noget* i en konkret sammenhæng, hvor andre mennesker tager del og har betydning. Subjektperspektiver må altså ses i sammenhæng med subjekters konkrete livsbetingelser. Der er det særlige ved børns livsbetingelser at de i meget vidt omfang er arrangeret *for børn af* voksne. Vi må altså søge forståelse for disse arrangerede livssammenhænge, og hvad der er på spil her, for at kunne sætte børnenes deltagelse ind i en bredere sammenhæng – for at kunne sige noget om, hvad der er på spil for børn – og for at forstå, hvordan noget får betydning for dem. På den måde kan man sige, at det er i udforskningen af samspillet mellem livsbetingelser, sociale og personlige betydninger, at viden om børnenes perspektiver udvikles. Det betyder dermed også, at de voksne (her særligt forældrene) yder et væsentligt bidrag til min forståelse af børnenes liv. Jeg har i afhandlingen været optaget af at forbinde min forståelse af børnenes perspektiver til deres deltagelse i fællesskaber på tværs af steder. Diskussionen om børneperspektiver skal således her ses som knyttet til *fællesskaber i børns liv*.

Forståelsen af familien som social praksis udmønter sig i analyser af familieliv som *konfliktuelle organiseringsprocesser*. Det analytiske perspektiv understøttes af nogle teoretiske fokuseringer og begrebsudvikling omkring familien som et *konfliktuelt fællesskab* og familieliv som *fælles livsførelse*, som jeg kort vil redegøre for her.

Familien som konfliktuelt fællesskab

Begrebet om familien som konfliktuelt fællesskab bygger videre på Erik Axels (2002) beskrivelser og forståelse af konfliktuel kooperation. Begrebet skal rette vores opmærksomhed

på, at der i familien er organiseret forskellige deltagelsespositioner, der aftegner forskellige muligheder for indflydelse og råderum. Forældre og børn har ikke de samme muligheder. Det er et analytisk perspektiv på, *hvordan* mennesker sammen skaber det fælles og samtidig står *forskelligt* i forhold til det. Der vil være forskellige perspektiver på det fælles, forskellige og nogle gange konfliktende interesser og mål – men netop forskellige i forhold til noget, der er fælles. Gennem den kontinuerlige reproduktion af familiens praksis både *udvikles* og *overskrides* forskelle og konflikter.

Det kan anskueliggøres gennem et tilbageblik på eksemplet med Andreas' og musebidderne: Torben, Rebekka og Andreas oplever morgenmadssituationen forskelligt, de har forskellige perspektiver på det, der skal foregå, men det er samtidig noget, de skal og skaber sammen. Rebekka er optaget af, at Andreas' skal spise morgenmad, så de kan komme af sted i børnehaven. Hun skal ikke på arbejde den dag, men har alligevel mange andre ting, hun skal nå. Andreas er optaget af at udforske, hvordan man kan drikke af to kopper samtidig og vippe på stolen uden at falde. Så er der lillebroren og kalendergaverne og mig som sidder ved siden af ... Rebekka prøver vedholdende at få Andreas til at koncentrere sig om at spise, men Andreas har gang i mange andre ting samtidig. Og så er der Torben bag avisen, der dagen før var indblandet i et trafikuheld og er optaget af at få repareret sin bil og forklaret sin chef, hvorfor han ikke kan komme på arbejde. Hverdagens situationer er komplekse og mangfoldige – der er altid flere forskellige og nogle gange modstridende ting i gang på samme tid.

Samtidig kan vi se, at familien er en social praksis organiseret i forhold til familiemedlemmernes liv *andre steder*. Andreas skal i børnehaven, far skal normalt på arbejde – og når han ikke kan komme det i dag, skal det arrangeres. Familien kan på den måde ses som et fællesskab om familiemedlemmernes daglige liv.

Familieliv som fælles livsførelse

Igennem en *fælles livsførelse* arrangeres familiens hverdag *i forhold til* familiemedlemmernes liv andre steder. Begrebet om fælles livsførelse er en udvikling af livsførelsesbegrebet, som man finder det hos Klaus Holzkamp (1998). *Fælles* livsførelse knytter den *aktive samordning* af menneskers liv på tværs af forskellige handlesammenhænge til et *fællesskab* snarere end til enkeltpersoner. Det betegner familiemedlemmernes arbejde med at samordne deres liv på tværs af steder i en fælles praksis. Samordne skal ikke forstås som en gnidningsfri 'falden på plads', men som konflikтуelle processer hvor igennem familiens fælles liv arrangeres. Begrebet retter fokus mod livsførelsens *kooperative* aspekt og mod *organiseringen* af familiens daglige praksis – vi har altså at gøre med sociale processer – flere mennesker der skal arrangere en fælles hverdag i forhold til deres liv på tværs af forskellige handlesammenhænge.

Jeg har, gennem kontinuerligt at være optaget af, *hvordan* den fælles livsførelse organiseres, og hvem der bidrager med hvad, forsøgt at vise, hvordan alle familiens medlemmer arbejder for at få hverdagen til at fungere. Ved at bruge ordet arbejde søger jeg at bryde op i vores umiddelbare forståelse af familien som rum for intimitet og rekreation – et sted der som en opladningsstation fylder os op med det, vi skal bruge andre steder på vores arbejde og i børnehaven. Hvor der er intimitet, og hvor der oplades, kan veksle mellem steder både for børn og voksne og er ikke nødvendigvis knyttet til familien. Samtidig ønsker jeg at pege på, at hverdagens *stabilitet* og *sædvanlighed* skabes gennem *variable* og *fleksible* organiseringer i forhold til konkrete dilemmaer, uforudsete og usædvanlige begivenheder hver dag. Det kan illustreres ved en lille historie om den dag, jeg skulle med Andreas hjem. Da Rebekka kommer og henter Andreas i børnehaven har hun faktisk glemt, at vi havde lavet en aftale om, at jeg skulle med hjem. De skal have gæster

om aftenen, men hun vurderer, at det nok går alligevel. Som vi har set, var Torben indblandet i et harmonikasammenstød på motorvejen og det skaber selvfølgelig en del besvær. Næste dag da Rebekka kører mig og Andreas i børnehaven, undskylder hun overfor mig, at dagen i går ikke var en helt almindelig dag. Vi havde jo snakket om, at jeg var interesseret i at se en helt almindelig hverdag i Andreas' liv. Hun tilbyder, at jeg endelig må komme igen en anden dag, så jeg kan få det at se, som jeg var ude efter. Selv om der ikke var lignende dramatik på de dage, hvor jeg besøgte de andre 5 familier, var det alligevel gennemgående, at der var aspekter ved dagen, som de kommenterede som *ikke helt almindelige*. Det er netop disse varierende ualmindeligheder, der er en del af det almindelige.

Familieliv som konfliktuelle organiseringsprocesser

Jeg vil i de følgende afsnit, gennem at inddrage og udfolde historien om Andreas og morgenmaden, pege på nogle af de aspekter, som indgår i den konfliktuelle organisering af familiens daglige liv. Det handler her blandt andet om, hvordan forældrene udforsker og organiserer sig i forhold til deres oplevelse af børnenes trivsel.

Torben og Rebekka har gennem et stykke tid været bekymrede for om Andreas får nok at spise. De synes ikke at han spiser nok til familiens hovedmåltider og ofte kommer madpakken halvspist med hjem fra børnehaven. De har mange konflikter med Andreas om mad, og de er frustrerede over problematikken. Hvordan skal de forstå det, at Andreas ikke vil spise – i det omfang, de synes, er passende?

De har svært ved at vurdere hvor meget han spiser – fordi han også spiser andre steder end derhjemme og flere små måltider i løbet af dagen. De diskuterer med hinanden, hvor sulten de kan forvente, han er, og hvad der kan være af grunde til, at han ikke spiser: Måske er det fordi, at han er utålmodig og ikke gider at

sidde stille, måske er han ikke sulten eller det kan være fordi at han er trodsig og på tværs og “selv vil sætte grænserne”, som Torben siger.

For at kunne tage vare på sine børns trivsel er man nødt til at finde ud af, hvordan de har det – og det beskriver forældrene som en kontinuerlig udfordring. Børnenes trivsel og udvikling giver ikke sig selv – deres opførsel og udsagn skal tolkes og sættes ind i en sammenhæng. Forældrene udforsker børnenes perspektiver og grunde for at kunne organisere familiens hverdag i overensstemmelse med det, de oplever, er børnenes velfærd. De stiller sig selv spørgsmål som: Hvad betyder det her for mit barn? Hvad er den her opførsel udtryk for? Forældre taler om, hvordan man *måler* om børnenes trives? Det at være sulten og spise sin mad kan ligesom glæde og fysisk aktivitet blive opfattet som *tegn* på trivsel.

Rebekka og Torben *udforsker* sammen hvad problematikken omkring maden handler om. De *afsøger Andreas' grunde* til ikke at spise. Forældre *søger forståelse*, men må ofte *handle på uafklarede begrundelser*, og ting *de ikke ved med sikkerhed*.

Torben og Rebekka har snakket meget om, hvad de skulle gøre: De har *forsøgt* sig med forskellige ting, som de håber, kan være med til at afhjælpe problemet omkring spisningen. De har fx prøvet at lade Andreas spise aftensmad tidligere, fordi de tænkte, at han måske var for træt til at spise, når aftensmaden blev serveret. De har prøvet at opfordre og lokke: Torben kalder kærligt Andreas for en lille spaghettdreng og opmuntrer ham til at spise sig stor og stærk. De har også prøvet at insistere på, at han *skal* spise og indføre sanktioner, når han ikke gør det – fx at lade ham sidde alene tilbage ved spisebordet, indtil han er færdig.

Andreas forholder sig til aftensmaden som konflikttema mellem ham og hans forældre. Han fortæller mig, at han er ked af at skulle sidde alene tilbage ved aftensbordet og ‘skulle spise op’. Det er mit indtryk, at han ikke helt

forstår, hvad 'madkonflikten' handler om og dermed måske heller ikke sanktionen. Andreas er tydeligvis ikke optaget af, at han skal spise i samme grad som sin mor. Han har gang i andre ting. Andreas kommer sin mor i møde gennem at tilbyde at spise ni bidder. En aftale, som før har fungeret som kompromis i forhold til hans forældres pres i retning af, at han skal spise. Men når bidder bliver til musebidder, så er moren alligevel ikke tilfreds.

Kompromisser og løsninger, der er fundet for at få familiens hverdag til at fungere på ét tidspunkt, kan blive genstand for konflikter på et andet. Hverdagens organisering vurderes kontinuerligt i forhold til, hvordan det fungerer for familiens medlemmer og vurderinger, reorganiseringer og revurderinger følger hinanden. Organiseringen af familiens praksis er varierende og under stadig forandring.

Andreas *samarbejder* med sine forældre om morgenmaden, men præmisserne er ikke overensstemmende. Andreas hæfter sig ved antallet af bidder – moren ved mængden af mad. Når børnene søger indflydelse på og tager del i den fælles livsførelse indgår de i modsætningsfyldte processer. De må udforske og afprøve hvordan organiseringer er og kan bevæges. De kan netop *ikke regne med, at det er det samme* hver gang. Deres egne muligheder og rådighed bevæges sammen med organiseringerne, og det er de hele tiden selv med til at skubbe på.

Forældrenes organisering og reorganisering af familiens hverdag sker i forhold til deres vurdering af børnenes trivsel. I deres overvejelser inddrager forældrene både forståelser af børn som ligeværdige medmennesker, der skal inddrages og være medbestemmende i forhold til hverdagens organisering. Samtidig – og særligt i forbindelse med konflikter – trækker forældrene på *abstrakte* opdragelsesregler og principper – som fx at børn har behov for konsekvens og faste rammer – Andreas *skal* spise, når mor og far siger det osv.

Rebekka fortæller, at hun har snakket meget med pædagogerne i børnehaven om Andreas'

spisning. Hun er meget frustreret over, at pædagogerne ikke har tilstrækkeligt fokus på, at børnenes skal spise deres madpakker.

Det peger på, at forældrenes udforskning indebærer at inddrage steder, hvor de ikke selv er sammen med børnene og forsøge at vurdere betydninger der. Indsigt i børnenes dagligdag i børnehaven bliver nødvendig for at forældrene kan tage vare på børnenes hverdag som helhed. Det antydes her, hvordan forældrenes indsigt i børnenes institutionsliv og samarbejdet til de professionelle har betydning for forældreskab og for børnenes muligheder for at skabe sammenhæng mellem stederne (udfoldes i Kousholt 2006, kap 6).

Vi har organiseret vores samfund på en sådan måde, at hovedansvaret for børnenes velbefindende og udvikling er placeres hos forældrene – og det uanset at børnene lever en meget stor del af deres liv andre steder end sammen med forældrene. Dermed bliver det helt centralt at forstå forældreskab, som en praksis der *rækker udover familien og må inddrage forhold andre steder, hvor børnene befinder sig*.

Jeg vil en sidste gang vende tilbage til morgenmadssituationen: Flere har nok bemærket, at det er moren, der render rundt og rydder op og ordner madpakker samtidig med, at hun sørger for at børnene får spist og får tøj på, mens faren sidder bag avisen og taler i telefon. Den konkrete situation er ikke dækkende for arbejdsfordelingen i Andreas' familie eller for de andre fem familier. Men den viser retningen i de kønnede arbejdsfordelinger i de familier, der har deltaget i dette projekt.

Forældrene arrangerer familielivet på den måde, at mor har mest tid med børnene og den største indsigt i deres hverdag udenfor familien. Det betyder, at børnene oplever og deltager i en kønnet fordelt organisering af familiens liv. De gør sig erfaringer med, hvad mødre og fædre bidrager med. Fx fortæller Andreas, at det er far, der slår græs, og mor der laver mad – han kan ligesom de andre

børn fortælle om, hvordan opgaver fordeles derhjemme, og at det for det meste er mor, der har styr på navnene på de andre børn og forældre i børnehaven.

Når forældrene skal *begrunde* deres valg inddrager de forståelser af morens tilknytning til børnene som mere naturlig og nødvendig end farens. I afhandlingen viser jeg, hvordan en praksis, som forældrene forklarer ud fra naturlige forskelle mellem kønnene, kan ses som knyttet til en *kønnet fordelt organisering* af familiens hverdag. I forældrenes fælles organisering af hverdagen sætter de gensidigt betingelser for hinandens muligheder for at være mor og far i forhold til børnene.

I vores diskussioner om ligestilling er det derfor nødvendigt at inddrage både vores *forståelser af børn* og den *konkrete organisering* af opgaver og ansvar i forhold til børnene for at få øje på, hvordan vi kan udvikle mødre og fædres muligheder i og udenfor familien. Det peger på fortsat at udforske, hvordan kønnede betydninger skabes gennem konkrete organiseringer i praksis.

Almene dilemmaer i forældreskab

Historien om Andreas og musebidderne udpeger forældrenes søgeprocesser og udforskning af deres børns velfærd. Jeg har peget på, at konflikter mellem børn og forældre er knyttet til *konkrete situationer*, men må ses i *sammenhæng* med andre situationer andre dage og børnenes hverdagsliv over tid. Forældrene prøver sig frem, *reorganiserer* konkrete situationer, og hverdagens forløb og søger herigennem at overskride konflikter og modsætninger. De mingelerer og prioriterer mellem forskellige hensyn og ofte modstridende krav. Når der opstår bekymringer i forhold til børnenes trivsel, frustrationer og især afmagt, synes forældrene i højere grad at trække på abstrakte principper, kategoriseringer og dermed *desituerede* forståelser. Det er i sådanne situationer forældrene taler om ikke at vide, hvad man skal stille op og om at gøre noget, man godt ved "ikke duer".

Der kan på den måde etableres et spændingsfelt i forældrenes forholdemåder mellem at 'holde fast' og holde sig til regler og principper overfor at være 'pragmatisk', mingelere og gå på kompromis. Det kan ses i sammenhæng med, at der i forældrenes praksis optræder modstridende forståelser af børn. Børn træder frem som *intentionelle* subjekter, der skal lyttes til og *inddrages* i organiseringen af familiens fælles livsførelse. Men børn træder også frem som nogle, der skal bestemmes over og gøre som forældrene siger, som objekter for opdragelse. Forældrenes fortællinger vidner om at stå i dilemmaer mellem indlevelse, forståelse og disciplin og konsekvens og viser at både nye børneforståelser og klassiske opdragelsesidealer kan blive til abstrakte principper, som kommer til at stå overfor praksis – og blive til løsrevne opdragelsesregler, som forældre bør efterleve.

I forhold til forældrenes forsøg på at overskride konflikter og dilemmaer har det betydning, hvilke forståelser og vurderinger forældrene har mulighed for at støtte sig til og inddrage i deres egen søgen efter forståelse og muligheder. Derfor bliver det centralt, hvordan problematikken stiller sig i børnenes liv *andre steder*, fx hvordan personalet i børnehaven forstår og håndterer problematikken, og hvordan en fælles forståelse kan etableres mellem forældre og pædagoger. Samarbejdet til institutionen kan i den forstand både afhjælpe og forstærke konflikterne i familien, og må dermed ses som betingelse for børnenes muligheder for at forbinde deres liv på tværs af steder.

Børnefællesskabets betydning for børneliv og familieliv

For videre at kunne udforske familiens betydning for børnenes hverdagsliv vil jeg følge Andreas over i børnehaven og se lidt på hans liv der.

Børnene fortæller om børnehaven som et sted, hvor man skal over og "lege med nogen".

Når børnene fortæller om glæder og sorger i børnehaven har det for det meste noget med de andre børn at gøre. Også forældrene udpeger *de andre børn* som betydningsfulde for deres barns hverdag i børnehaven. De fortæller om børnehaven som et sted, der kan tilbyde nogle andre sociale muligheder end familien. Både børn og forældre retter altså fokus mod *børnenes samspil med hinanden* som omdrejningspunkt for at forstå *børnehavens betydning* i børn og familiers liv. Det kan ses som en væsentlig baggrund for at analysere af børnenes fællesskaber i børnehaven kom til at fylde en del i et forskningsprojekt om familieliv.

Jeg har i afhandlingen analyseret, hvordan børnene sammen organiserer fællesskaber omkring forskellige og varierende præmisser, hvordan forskellige fællesskaber lægger op til forskellige bidrag og får forskellige betydninger for de enkelte børn (Kousholt 2006, kap 3 og 4). Her vil jeg gennem nogle eksempler illustrere børnefællesskabernes betydning for børnenes hverdag i børnehaven og for børnenes muligheder for at forbinde deres liv på tværs af institution og hjem.

For at kunne beskrive hvad børnehaven er for et sted for Andreas, må jeg starte blandt de andre drenge. I starten af den periode, jeg er i børnehaven, støder jeg på en gruppe af drenge, der omtales som "vilde" – den betegnelse hører jeg både fra personale og forældre – blandt andet Andreas' mor.

"De vilde drenge"

Personalet fortæller mig om deres frustrationer over de "vilde drenge" opførsel. De oplever, at drengene er så uregerlige, at det går udover de andre børn og i det hele taget stemningen i institutionen og personalets overskud. De synes, de skælder for meget ud, uden at det hjælper, og de er usikre på, hvad de skal stille op.

I drengenes vilde fællesskab handler det ofte om at være i opposition til pigerne og de voksne. Drengene lægger vægt på, at det skal

være "vildt", "sjovt" og "sejt". De synes optaget af at turde og være bedst til, og at udfordre grænserne for deres egen og andres fysiske formåen. Kamp, morskab, gråd og skrig er flettet ind i hinanden i drengenes fælles aktiviteter. Sådanne som jeg beskriver "de vilde drenge" her, kommer vi til at se dem lidt 'fra siden' – fra Andreas' perspektiv. I afhandlingen har jeg været optaget af, både at udfolde og udfordre, hvad der kan siges at udgøre "det vilde". Analyserne viser, hvordan de drenge, der omtales som "vilde", på forskellige måder søger at *opbygge* fælles aktiviteter og lege, hvordan det vilde både kan *befordre* og *bremse* en leg – være en del af det sjove og grunden til at det ikke længere er sjovt. Samt hvordan det kan være svært for de professionelle at få øje på, hvad drengene har gang i, fordi de bliver socialt og fysisk isoleret i institutionens pædagogiske praksis. Kategoriseringen af drenge som vilde trækker på en bestemt forståelse af maskulinitet, hvor det at konkurrere og kæmpe knyttes til drenges natur. Sådanne naturaliseringer skygger for, at vi kan få øje på, hvordan drengene bidrager forskelligt til fællesskabet og hvordan det får forskellige betydninger for deres deltagelsesmuligheder. Ikke mindst begrænser sådanne forståelser vores muligheder for at få øje på den pædagogiske praksis som betingelse for drengenes fællesskab. Vi skal i det følgende se lidt nærmere på, hvad det betyder for Andreas.

Andreas bliver ikke regnet som en af "de vilde drenge". Hans engagementer i børnehaven knytter sig til andre aktiviteter end dem, der er "vilde". I drengenes vilde fællesskab er slåskampen et meget centralt tema. Men Andreas har ikke lyst til at slås. Følgende eksempel viser, hvordan det stiller Andreas overfor nogle udfordringer i forhold til at indgå i lege med de andre drenge.

Jeg går sammen med Camilla, Emma og Jane hen til gyngestativerne, hvor Andreas leger med Karoline og Katrine. Andreas vil lave cirkus for

os, og vi sætter os i sandet og kigger på. Kristoffer kommer løbende til, "vil du være med til at fange pigerne?", spørger han Andreas. Men det gider Andreas ikke. Kristoffer vil være med til cirkus og foreslår, at de laver slåskamp. De slås lidt for sjov. Andreas' version af slåskampen ligner mere klovneri: Han lader sig falde omkuld med påtagede forundrede ansigtsudtryk, når Kristoffer 'angriber' og laver ikke selv nogle 'modangreb'. Kristoffer løfter Andreas op i armene, "se hvor stærk han er", annoncerer Andreas (som om Kristoffer var 'stærk mand' i et cirkus). Kristoffer laver nogle benspark mod Andreas. "Det er karate", annoncerer Kristoffer. "Du med dit dumme karate", siger Andreas. "Kan vi ikke bare være klovne", foreslår Andreas. "Jo" siger Kristoffer og sparker Andreas for sjov bagi.

Andreas bevæger slåskampen ind i cirkusmagneten og laver den om til klovneri. Andreas er med på at fjolle og sige sjove ting, andre kan grine af. Han har ikke lyst til at fange pigerne. Andreas vil faktisk gerne *lege med* pigerne. Hans måde at forholde sig til piger på er anderledes end i det vilde drengefællesskab. Andreas' engagementer i børnehaven betyder, at han ofte kommer til at befinde sig i periferien af drengenes lege. Samtidig må Andreas udvikle sin deltagelse *i forhold til* de andre drenges måder at organisere fælles aktiviteter på. Det gør han blandt andet gennem en verbal distance til det, der foregår.

Hvor nogle af de andre drenge ofte er i synlige konfrontationer og konflikter med hinanden og de voksne, ser man næsten aldrig Andreas i sådanne situationer. Andreas virker mere som om, han er optaget af at undgå konflikter. Han skubber til rammerne og afprøver muligheder på en mindre synlig måde end nogle af de andre drenge – og er derfor også mindre problematisk for de voksne.

En af pigerne i børnehaven fortæller mig, at Andreas er ligesom en pige. Andreas er generelt i skudlinjen for betegnelser som kylling og tøsedreng. Betegnelser der markerer, at det, han gør, er på kanten af, hvad der kan regnes som deltagelsesform for 'en rigtig dreng'.

Børnefællesskaber som organiseringer af deltagelsesmuligheder

Andreas er, som de andre drenge, i gang med at udvikle sin egen deltagelse og selvforståelse som dreng i en konkret praksis. Andreas må orientere sig i de forståelser af, hvad drenge er og kan være, som er i spil i børnehaven – og uanset i hvilken grad han ønsker at tage del i "det vilde" får det betydning for hans deltagelsesmuligheder. "De vilde drenges" fællesskab og den måde, det gives plads til at udfolde sig i børnehaven, har betydning for, hvordan det er at være dreng her og hvordan det, man gør som dreng, tillægges betydning. Børnene er netop betingelser for hinanden og udgør, gennem den måde fælles aktiviteter og fællesskaber organiseres på, både muligheder og begrænsninger for hinanden.

Samtidig er det afgørende, at vi ikke ser på det, børnene skaber sammen og for hinanden isoleret. Børnene organiserer fællesskaber i en konkret pædagogisk praksis – det har med andre ord betydning, hvad de voksne gør. De professionelle måde at kategorisere og intervenere i børnenes aktiviteter har betydning for, hvordan børnene kan udvikle deres deltagelsesmuligheder.

"De vilde" drenges fællesskab har også betydning for den måde Andreas' forældre ser på hans deltagelse og muligheder i børnehaven. Torben og Rebekka fortæller, at det påvirker Andreas' hverdag i børnehaven, hvordan drengenes samspil fungerer. Andreas kan blive skræmt af drengenes opførsel, eller føle sig udenfor, når han ikke kan være med i drengenes lege. Så bliver han ked af det og fortæller derhjemme at "de alle sammen er dumme". Torben fortæller:

Torben: De [pædagogerne] siger, han har sit sprog som sit værn, hvor han piller dem ned og de voksne med ... han tør slet ikke at slå, og alt det der. Han er ikke sådan én, der buldrer ud i noget ...

Set i relation til de andre drenge bliver Andreas til sådan én, der ikke *tør at slå* og en "forsig-

tigger”. Rebekka er bekymret for, at Andreas’ mere stille facon betyder, at han kommer til at sidde meget for sig selv i børnehaven. Derfor har hun snakket med pædagogerne om, at de skal hjælpe Andreas til at komme i gang med at lege med de andre drenge.

Det bliver i den forstand Andreas’ opgave at udvikle sig i retning af “det vilde”, hvis han vil være med blandt drengene. Torbens udtalelse illustrerer også, at problematiseringen af “de vilde drenge” *falder tilbage på* Andreas i den forstand, at *sociale dynamikker* i børnehaven, fra forældrenes perspektiv, kommer til at ligne *personlige* egenskaber og vanskeligheder hos deres eget barn. Mens det tilsyneladende ‘falder ud’ af problematikken at drengenes måde at organisere fælles aktiviteter, har betydning for Andreas’ muligheder for at tage del i deres fællesskab.

Ensidede og naturliggjorte maskulinitetsforståelser udpeger bestemte interesser som periferer i forhold til det at være dreng og stiller dermed nogle drenge overfor dilemmaer mellem at forfølge det, de er optaget af og det at blive opfattet som en rigtig dreng. Både tilvalg og fravalg af aktiviteter tolkes ind i naturaliserede forståelser af køn og skygger dermed for at vi kan få øje på de til tider modsætningsfyldte forbindelser mellem personlige engagementer og fællesskabers sociale dynamikker.

For Andreas ligner det, at der stiller sig et modsætningsforhold mellem de voksnes fokus på, at han skal spise sig ‘stor og stærk’ og være mere med i legene med de vilde drenge – og Andreas’ engagementer, som retter sig andre steder hen.

Forældreperspektiver på børnenes fællesskaber i børnehaven

Eksemplerne fra Andreas’ hverdag viser hvordan børnenes fællesskaber i børnehaven har betydning for Andreas deltagelsesmuligheder, ligesom de har betydning for, hvordan Andreas’ forældre forholder sig til ham og til hans liv der.

Forældrene er optaget af børnenes indbyrdes samspil som noget, der har betydning for børnenes hverdag og velbefindende her og nu, men også i forhold til, hvordan de erfaringer, de gør sig omkring relationer og socialt samvær med jævnaldrende får betydning for dem senere i livet. Forældrene danner sig indtryk af børnenes udvikling som ‘en person blandt andre’ – i den forstand at de ‘får øje på’ deres eget barn *i relation til* de andre børn. Børnenes fællesskaber i børnehaven får betydning for, hvordan forældre kommer til at se på deres eget barn og de udfordringer, han eller hun står overfor. Børnenes relationer og indbyrdes samspil har på den måde betydning for forældrenes billede af deres børns udviklingsmuligheder.

Kritiske perspektiver på individualiserede familieforståelser

Som afslutning på artiklen vil jeg pege på nogle centrale diskussioner i forhold til vores forståelser af børn og familiers hverdag, som jeg ser, at forskningsprojektet kan bidrage til, samt hvilke teoretiske udfordringer der knytter sig hertil.

Udforskningen af familien set i relation til børnenes liv på tværs af steder har bidraget til vores opmærksomhed på, at *forældrenes muligheder for at drage omsorg for deres børns trivsel og udvikling*, og det vil sige deres muligheder for at varetage det, som vi ser som en grundlæggende ‘forældreopgave’, må ses som *knyttet til børnenes liv sammen med andre børn og voksne andre steder end ‘derhjemme’*. Det understreger, at vi må se familiens praksis som del af en praksisstruktur, hvor strukturelle og betydningsmæssige forhold andre steder sætter betingelser for familiernes hverdagsliv. Diskussioner om børns vilkår i daginstitutioner og muligheder for at udvikle den pædagogiske praksis er i høj grad en familiepolitisk dagsorden.

Eksemplerne har bidraget til at kaste lys over det dilemma, at forældre har ansvaret og stilles til ansvar for deres børns trivsel og

velfærd, i et hverdagsliv som de kun delvist har indblik i og indflydelse på. Denne almene udfordring i forhold til familiens organisering er imidlertid ofte fraværende i aktuelle diskussioner om forældreskab – mens vi hører så meget mere om forældres individuelle ansvar løsrevet fra samfundsmæssige betingelser og modsætninger. På samme måde isoleres vores diskussioner af opdragelse ofte til at omhandle det rette forældre-barn samspil.

Det ligner at forældre stilles i et dilemma mellem *almægtighed*: I den forstand at familien ses som havende afgørende betydning for børnenes udvikling og muligheder fremover og '*afmægtighed*': I den forstand, at forældre ikke har indflydelse på og rådighed over, hvad der sker de andre steder, børnene lever deres liv, ligesom de kan opleve frustration og afmagt, når de ikke kan få børnene til at opføre sig, som de selv og andre forventer. Ansvar for børnenes trivsel individualiseres og privatiseres – dermed bliver det hver enkelt families egen opgave at overkomme vanskeligheder og modsætninger i de aktuelle betingelser for at organisere et familieliv.

Gennem det decentrerede perspektiv kan vi få øje på familiens betydning i børns liv i *samspil* med børnenes liv andre steder. Vi støder ofte på forklaringer og forståelser af familien som årsag til eller forklaringsbaggrund for børnenes opførsel og vanskeligheder andre steder. Der er brug for, at vi interesserer os mere for betydninger, der går 'den anden vej' – altså udforsker *institutionerne som baggrund for familiens trivsel*. Ikke mindst er der brug for, at vi interesserer os mere for, hvordan familier og institutioner gensidigt sætter betingelser for hinanden. På den måde kan vi også blive klogere på, hvordan vi hver især som voksne med forskellige opgaver i forhold til børnene, kan bakke dem op i de udfordringer, de står overfor. Aktuelle debatter om forældre-samarbejde, også på skoleområdet, viser, at vi mangler viden om og grundlag for at udvikle samarbejdet mellem de voksne, der har med

børnene at gøre forskellige steder. Forskningsprojektet viser, at børnenes fællesskaber er et muligt sted at tage fat.

Jeg har her peget på børnenes fællesskaber som omdrejningspunkt for at forstå forbindelse mellem børnehaven og familien. Børnene tager del i forskellige fællesskaber og skaber fællesskabers dynamikker i samspil med hinanden. De bidrager til at udvikle og bevæge fællesskaber i bestemte retninger og udvikler dermed deres egne muligheder og forståelse af sig selv i forhold de andre børn. Børnefællesskaberne i børnehaven får forskellige betydninger for børnene – både fordi børnene indgår forskelligt i dem og fordi børnefællesskaber *indgår på forskellige måder som en del af et helt liv*. Gennem at forfølge personlige engagementer skaber børnene forbindelser mellem børnehaven og familie. Engagementer kan forfølges på tværs af steder og udfolde sig vældig forskelligt fra sted til sted. Her har børnefællesskabernes dynamikker og forældrenes indsigt i og forståelse af børnenes indbyrdes samspil betydning for, hvilke muligheder børnene har for at skabe sammenhænge mellem hverdagen i børnehaven og i familien.

Teoretiske og metodiske perspektiver

For at udvikle vores forståelse af børnenes sammensatte liv på tværs institution og familie må vi blive bedre til at forstå, hvordan personlige deltagelsesmuligheder skabes i et samspil mellem forskellige livssammenhænge, og hvordan man kan begribe subjektivitet som aspekter af deltagelse i forskellige fællesskaber. Jeg har peget på børns personlige forholdemåder som strategier for deltagelse i fællesskaber organiseret omkring særlige præmisser og set i forhold til et sammensat hverdagsliv. Heri ligger muligheder for at overskride essentialistiske og naturaliserede forståelser af personlighed og udvikling.

I udforskningen af samspil mellem institutionsliv og familieliv har vi brug for teoretiske forståelser, der overskrider abstrakte

opdelinger i forskellige 'typer' af fællesskaber og dermed opdelinger mellem offentlig og privat, mellem instrumentalitet og intimitet, samt adskillelser og modstillinger af psykologiske funktioner. Artiklens eksempler viser, at intimitet og emotionalitet set fra børnenes perspektiv netop ikke er opdelt og adskilt mellem steder. Afhandlingens analyser kan dermed ses som et bidrag til udviklingen af teoretiske perspektiver, der bryder med familiens 'urørlighed' som rum for intimitet og emotionalitet og som et bidrag til kritiske perspektiver på en harmoniserende kernefamilieideologi.

Jeg har peget på konfliktuelle fællesskaber og fælles livsførelse som analytiske perspektiver på konkret familieliv, der giver muligheder for at indfange komplekse og konfliktuelle organiseringsprocesser. Den viden som er produceret i forskningsprojektet er knyttet til min deltagelse i børnenes hverdagsliv og min måde at etablere relationer til børnene på. Det betyder, at børnenes perspektiver udforskes gennem det konkrete *kendskab* til hvad børnene gør, og hvad der synes betydningsfuldt for dem i forskellige sammenhænge, som denne forskerposition giver adgang til. Samtidig bliver muligheder for at følge dynamikker i den pædagogiske praksis og i familien fra andre perspektiver og ståsteder i den begrænset. Det er et alment vilkår for forskningens vidensudvikling, at den er knyttet til forskerens position og deltagelse.

Der ligger i døgnobservationerne en vis forførende mulighed for, at man tænker, at materialet rummer et særlig privat eller unikt indblik i familiers hverdag. Derfor er det også vigtigt at understrege, at døgnobservationerne netop kun er ét døgn og må ses som en del af et *forløb*, hvor også interview og observationer i børnehaven indgår, hvor jeg gradvist har *udvidet* mit kendskab til børnenes og deres familier. Jeg har i analyserne af døgnobservationsmaterialet kontinuerligt søgt sammenhænge og forbindelse til resten af det materiale, jeg sad med og *undladt* at lade det stå alene. Jeg har

gennem artiklens analyser søgt at vise, hvordan de forskellige typer af materiale har suppleret og udfordret hinanden.

Døgnobservationerne er ikke et indblik i børn og forældres hverdag fra en overbliksposition. Adgangen gennem børnene og børnehaven var afgørende for den måde, jeg var til stede på og det materiale, der kom ud af det. Det billede af familieliv der træder frem er derfor formet af afhandlingens fokus på familieliv *i relation til* børnenes hverdagsliv på tværs af institution og hjem.

Litteratur

- Andenæs, Agnes (1995): *Foreldre og barn i forandring*. Avhandling ved Institutt for Sosiologi. Oslo Universitet.
- Axel, Erik (2002): *Regulation as Productive Tool Use. Participatory Observation in the Control Room of a District Heating System*. Roskilde University Press.
- Burman, Erica (1994): *Deconstructing Developmental Psychology*. London: Routledge.
- Christensen, P & James, A. (2000) (eds.): *Research with Children – Perspectives and Practices*. London: Falmer Press.
- Corsaro, William (1985): *Friendship and Peer Culture in the Early Years*. Norwood, N.J.: Ablex Publishing Corporation.
- Dreier, Ole (1997): *Subjectivity and Social Practice*. Center for Health, Humanity and Culture. Aarhus: Aarhus University Press.
- Gulløv, Eva (1999): *Betydningsdannelse blandt børn*. København: Gyldendal.
- Hartmann, Heidi I. (1981): The family as the Locus of Gender, Class, and Political struggle: The example of Housework. *Signs* 6, p. 366-394.
- Holz kamp, Klaus (1998): Daglig livsførelse som subjektvidenskabeligt grundkoncept. I: *Nordiske Udkast. Tidsskrift for kritisk samfundsforskning*. Årgang 26, nr. 2. Dansk Psykologisk Forlag, p. 3-32.
- Holz kamp, Klaus (1985): *Mennesket som subjekt for videnskabelig metodik*. København: Komm.s. psyk. (genoptrykt i Nordiske Udkast 2006 nr. 1. Syddansk Universitets Forlag.).

- Højholt, Charlotte (2005) (red.): *Forældresamarbejde. Forskning i fællesskab*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- Jensen, Uffe J. (2001): Mellem social praksis og skolastisk fornuft. I Myrup, J. (red.): *Temaer i nyere fransk filosofi*. Århus: Forlaget Filosofia.
- Jensen, Uffe J. (1986): *Sygdomsbegreber i praksis*. København: Munksgaard.
- Kousholt, Dorte (2006): *Familieliv fra et børneperspektiv. Fællesskaber i børns liv*. Ph.d. afhandling ved Roskilde Universitetscenter, Institut for Psykologi og Uddannelsesforskning.
- Leira, Arnlaug (1993) (ed.): *Family Sociology – Developing the field*. Conference Proceedings. Institute for Social Research. Oslo.
- Mayall, Berry (1994) (ed.): *Children's Childhoods: Observed and Experienced*. London: Falmer Press.
- Strandell, Harriet (1999): Hvad foregår der i samværet mellem børn? Børnehaven som eksempel. I: Dencik, L. & Jørgensen, P.S. (red.): *Børn og familie i det postmoderne samfund*. København: Hans Reitzels Forlag, p. 288-308.
- Thorne, B. & Yalom, M. (1982) (ed.): *Rethinking the family: Some feminist Questions*. Longmann.
- Thorne, Barrie (1987): Re-visioning women and social change: Where are the children? *Gender & Society*, no.1, p. 85-109.